

Varga András

A sitiprinc

Horváth Rudolf cigány néprajzi kézirata (1911)

A szegedi Egyetemi Könyvtár kézirattárában található Herrmann Antal (1851–1926) etnográfusnak, az egyetem professzorának hagyatéka, nagyjából abban az elrendezésben, ahogy azt a tulajdonos osztályozta, elrakosgatta, majd 1926-ban a szegedi egyetemre hagyta.¹ S bár Herrmann mint az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* egykori szerkesztője, a néprajzi gyűjtésének nagyobb részét szakfolyóiratokban már publikálta, hagyatéka számos ismeretlen és felbecsülhetetlen értékű dokumentumot őriz, mint például azt a levelezést, amelyet a híres szegedi néprajztudóssal, Kálmány Lajossal folytatott, s amelyet Péter László Kálmány-életrajza sem használt fel. De talán ennél is becsebb – mert nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat – az az iratcsomó, amellyel az alábbiakban részletesen foglalkozunk.

Nem feladatunk itt Herrmann sokrétű tudományos tevékenységének ismertetése.² Csak röviden utalunk arra, hogy az említett és általa alapított folyóirat rövid időn belül órási elismerést váltott ki, sőt, a Cigánykutatók Nemzetközi Társaságának hivatalos kiadványa lett. Fáradhatatlan szervező munkával 1889-ben életre hívta a Magyarországi Néprajzi Társaságot harminc – nemzetiség, táj és témakör alapján elkülönült – szakosztállyal. A kutatási eredmények közlésére megalapította a Társaság folyóiratát, az *Ethnographiát*, amely azóta is a magyarországi néprajzi kutatások legfontosabb orgánuma. Herrmann már az első társasági ülésen felvetette a budapesti Néprajzi Múzeum megalapításának tervét, amelyet tudóstársai végül 1894-ben váltottak valóra, de ott bábáskodott az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület létrejötténél: ennek célja főként Erdély turisztikai lehetőségeinek népszerűsítése volt. Az 1898-as tanév második félévétől a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az általános és a hazai etnográfia magántanára lett, elsőként a magyarországi egyetemeken, és az első között világviszonylatban is. Főként két témával foglalkozott: Erdély néprajzával és az általános néprajz különböző aspektusaival. A román megszállást követően Szegeden folytatta oktatói tevékenységét: az itt eltöltött öt tanév alatt harminc előadást hirdetett meg, s ahogy Bálint Sándor írja róla: „félvakon is nagy lelkesedéssel tartotta (1921–1926) kevés hallgatójának – köztük József Attilának – a maga rapszódikus előadásait, amelyeket egy hosszú élet gazdag tudományos és történelmi tapasztalataival, mindig tanulságos kitéréseivel és anekdótáival felejtethetetlenül egyénivé tett.”³ Munkásságának eredményeként Magyarországon először Szegeden létesült 1929-ben néprajzi tanszék. Herrmann egyik utolsó képviselője volt annak a tudóstípusnak, amelyben a széleskörű, gazdag ismeretanyag szeretetreméltó, mondjuk így: nonkonformista életvitellel párosult. Szegedi dolgozószobáját – amely a Dugonics téri épület egykori könyvtárigazgatói szobája volt – szinte özönvízszerűen árasztotta el

1 Herrmann Antal hagyatéka. Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár. Régi és ritka könyvek tára, kézirattár, MS 1934.

2 Herrmann Antal munkásságára összefoglalóan ld. PARÓCZY 2001.

3 BÁLINT 1976. 43.

jegyzeteinek áttekinthetetlen tömege, s ebből sejthetjük is, hogy kéziratos hagyatékának csupán a töredéke került a szegedi Egyetemi Könyvtárba.

Bár Herrmann Antal egy évszázaddal ezelőtt tevékenykedett, egy területen még ma is nemzetközi tekintélynek számít: ez pedig a cigánykutatás. Működésének ideje, a 19–20. század fordulója egyébként is a magyarországi ciganológia reneszánsza. Ez anyagilag és a szervezés tekintetében Habsburg-Lotaringiai József Károly (1833–1905) főherceg érdeme volt, tudományos szempontból azonban Wlislöcki Henrik (1856–1907) és Herrmann Antal összehangolt munkásságának köszönhető.⁴ Herrmann egyébként Budán József főherceg szomszédságában lakott, és családjával együtt gyakran vendégeskedett a főherceg valamelyik birtokán. Közösén dolgoztak az *Ethnologische Mitteilungen* kiadásán és vállvetve munkálkodtak a Magyarországi Néprajzi Társaság megalapítása körül is. Herrmann fordította német nyelvre a főherceg 1888-ban megjelent cigány nyelvtanát, és mindketten részt vettek a Gypsy Lore Society munkájában.

Herrmann 1886-tól publikálta a cigányság néprajzával kapcsolatos kutatási eredményeit. Az adatgyűjtést hosszabb-rövidebb ideig tartó gyűjtőutakon végezte. Később egyetemi óráin, miközben cigány énekeket és táncokat is bemutatott, többször említette, hogy fiatal korában hosszabb időt töltött a vándorcigányok között. Rabruhába öltözött, szökött fegyencnek állította magát, és a vajda minden parancsát, így a lopást is teljesítenie kellett. Előbb Wlislöcki Henrikkel együtt – a Kisfaludy Társaság támogatásával – cigánydalokat gyűjtött, és a rossz emlékü Liszt-vitára utalva tisztázta a hangszeres zene szerepét a cigány népi kultúrában. Megállapította, hogy „a hangszeres zene (Magyarországon a hegedülés) pusztán megélhetési forrás a cigányok számára, mint pl. a vályogvetés, és mindenkor a helyi nemcigány közönség népi zenéjét játsszák, a nemcigányok szokásos hangszerein és azok részére”.⁵ Később mese- és balladagyűjtést is folytatott, majd érdeklődése a cigányok hitvilága, a gyógyító, rontó és jósló tevékenysége felé fordult. 1915-ben például kiadott egy magyar és külföldi hivatkozásokra épülő összefoglalást a beteljesült cigány jóslatokról.⁶

Herrmann – a Szegeden őrzött kézírathagyaték tanúsága alapján – a magyarországi cigányügy rendezésében is szerepet vállalt. 1907-től Joanovics Sándor cigányügyi kormánybiztos szakértőjeként működött. 1919-ben mint igazságügyi népbiztost megbízták „az elhagyott és züllés veszélyének kitétt – kiegészítő szociális nevelésre szoruló – cigány gyermekek és serdülők részére létesítendő nevelőintézet szervezésének előkészítésével”.⁷ A Tanácsköztársaság idején a cigányügy országos rendezésére kapott megbízást. Nem véletlen tehát, hogy az ő hagyatékából került elő az a belügyminisztériumi iratcsomó, amelyet rövid ismertetőnk középpontjába állítottunk.

A kézirat⁸ nem ismeretlen a szakirodalomban, hiszen egy része 1979-ben Berecz Árpádnak, a szegedi Egyetemi Könyvtár egykori munkatársának gondozásában már napvilágot látott.⁹ A címe: *A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai és nyelvtana*, keletkezési ideje 1911, a szerzője pedig egy Sopronkőhidán raboskodó fegyenc, Horváth

4 A magyarországi cigánykutatás történetére összefoglalóan ld. VEKERDI 1982.

5 VEKERDI 1982. 13.

6 HERRMANN 1915. 3–6.

7 VARGHA–KULCSÁR 1969. 231.

8 HORVÁTH 1911.

9 HORVÁTH 1979.

Rudolf, akinek kalandregénybe illő életéről Kovács Lajos, Végvári Tamás és mások közreműködésével Kőszegi Edit rendező 1999-ben filmet készített.¹⁰ Tanulmányunk címét is – *A sitiprinc*, azaz a börtönherceg – a film címéből kölcsönöztük.

Horváth Rudolf tehát lopás büntette miatt 2 év 6 hónap fegyházbüntetését töltötte a Soproni Országos Fegyházban, amikor 1911 nyarán az alábbi kérelmet nyújtotta be az igazságügyminiszternek:

„Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Kegyelmes Uram!

Mint egy sorsüldözött szerencsétlen ember, azon hódoló tisztelettel s mély alázatos kérelemmel nyújtom be ezen általam szerkesztett s nagy gonddal összeállított »A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai és nyelvtana« című munkámat, melynek anyagát a kóbor cigány életből merítvén, hogy azt a magas kormány által célba vett cigány faj letelepítésénél részint a cigányok szokásos bűncselekményéről s annak elkövetési módjáról, helyes fogalmat nyerhetne, részint pedig hogy nyelvök megérthetési céljából felhasználhatván, kegyesen elfogadni méltóztassék.

E mű szerkesztésére kizárólag azon cél vezérelt, miszerint általa a kóbor cigány faj fűrfangjait hüen feltárván, (...) egyrészt a közigazgatási hatóságok éberségét felkeltsem, másrészt pedig (...) véle hazámnak is használhassak.

Én, ki gyermek éveimet a kóbor cigányok között élvén át, az általuk belém rögzített rossz szokások által a bűn lejtőjén mind mélyebbre sodortattam, míg végre elbukván, a törvény által szabadságvesztésre ítéltetem el, (...) magamba szállva, gondolkodni kezdek az ok és okozat felett, melyek részemre ezt a szenvedést elő idézték; - azon elhatározás érlelődött meg bennem, hogy én rossz szenvedélyeimet megölve, s így annak gátot vetve s a bünt kerülve, ezutánra magamat újra átalakítván, őszintén megjavúlva igyekezek jövőre más irány felé haladni.”

Horváth továbbá leírja, hogy munkáját a büntetés alóli felmentés, illetve a szabadulás után elhelyezkedés reményében írta, ugyanis csendőr szerettett volna lenni abban az időszakban, „amikor az egész ország közvéleményét felháborító dánosi rémtett (1907-ben egy héttagú vándor cigánycsapat lemészárolta a dánosi pusztai csárda gazdáját a családjával együtt) után a figyelem előterébe került a vándor cigányok bűncselekményeinek megfékezése.”¹¹ A szerző – hogy a cigányokról való ismereteit a csendőrség számára különösen értékesnek tüntesse fel – művének zárszavában a következőket mondja:

„Bizok abban, hogy módot nyújtottam a kóbor cigányok életmódjoknak megismertetésére, valamint felvilágosítást arra nézve, hogy a letelepítéseket nagyobb áldozat nélkül csak oly ember viheti keresztül sikeresen, aki a cigányoknak mindenféle fűrfangjaikat ismerve, az ő nyelvöket megértve, azt beszéli is. (...) Tudom, és hiszem, hogy az erre illetékesek mindent elfognak követni, hogy a letelepítésük sikerüljön. József főherczeg is mindent elkövetett, hogy

¹⁰ KŐSZEGI 1999.

¹¹ VEKERDI 1982. 14.

czélt érjen el velük, de eredménytelenül. (Itt csak röviden emlékeztetünk arra, hogy József főherceg, aki több cigány dialektust maga is jól beszélt, az alcsúti birtokán próbált meg letelepíteni néhány kóbor cigány családot, de erőfeszítése teljes kudarcba fulladt.) *Nem dicsekvésből állítom, hogy e terhes munka nálam egy kis furfanggal könnyen elérhető volna. Hogy mi az a furfang, ezt megtartom magamnak addig, míg az arra illetékesek kíváncsiak lesznek reá, s felszólítatom annak előterjesztésére.*”

A „kis furfangot” már sohasem ismerjük meg. Bár az államtitkár a kéziratot azzal a megjegyzéssel küldte el Khuen-Héderváry Károly belügyminiszternek, hogy „*a munkának számos olyan része és adata van, mely a belügyi igazgatás körül és a bünyügyi nyomozások lebonyolításánál kiváltképp a csendőrség által sikerrel fölhasználhatónak mutatkozik*”, az ügydarab rövid úton a belügyminisztérium irattárába került.¹² Az előadói éven 1912. IV. 17-i dátummal (tehát csaknem egy évvel a kézirat keletkezése után) mint elintézés a következő olvasható: „*Miután a Horváth Rudolf fegyenc által kéziratban beküldött munka a csendőrség céljaira fel nem használható, ennél fogva esetleg a cigányügy rendezésénél való felhasználás végett a t. VI. főosztálynak azon tiszteletteljes értesítéssel engedtetik át, hogy nevezett fegyenc azon kérélmé, hogy szabadulása után a csendőrség testületébe felvétessek, rovott multjánál fogva nem teljesíthető.*”

Pedig Horváth Rudolf, mint a munkáját bevezető önéletrajzból kiderül, valóban mindent tudott a kóbor cigányokról. Szüleit hat éves korában elveszítve a Ducestya nevű vándor cigány bandába keverett, azon „*fekete arcú banda közzé, melynél csak a lelkük lehet feketébb, mivel e banda tagjai a legveszedelmesebb ragadozók s fosztogatók az országban*”.¹³ Tizennégy éves koráig kóborolt a cigányokkal, akik valószínűleg a kelderás törzshöz tartoztak, és a karavánnal eljutott Romániában Bukarestig, Lengyelországban Krakkoig és Oroszországban egészen Moszkváig. Kilétezől csak tizennégy évesen szerzett tudomást, amikor a társaságot letartóztatták, őt magát pedig az időközben előkerült nagybátyhoz toloncolták. A sátorhoz, vándorláshoz és a puszta földön való alváshoz szokott legény nehezen viselte a civilizált életformát, többször megszökött, majd az aszódi javítóintézetben kötött ki. Innen tizenhét évesen került el, az intézeti nevelést elfeledve négy évig újra kóbor cigányok között élt, majd – ma úgy mondanánk: a kettős identitásától vezérelve – visszatért nagybátyjához és két nővéréhez. Rábészülésükre belépett a hadseregbe. „*A díszes huszár öltöny alatt azonban nyughatatlan vérem által ismét föltámadt bennem a kalandos kóbor utáni-vágy, a minek következtében katona öltönyömet cigányos ruhával felcserélve, egy éjjel századomtól megszöktem, és ismét a cigányokhoz csatlakoztam*” – írja önéletrajzában. Hamarosan elfogták, laktanyafogsággal büntették, de ismét megszökött, s bár neveltetésénél fogva fegyverforgatásban és lovaglásban messze ő volt a laktanya legügyesebb katonája, rövid úton leszerelték. Ekkor Szalkszentmártonban telepedett le, ősi cigány ceremónia szerint megnősült, ám a dánosi gyilkosság hírére, ami az országot a cigány bűnözés radikális felszámolására tüzelte, hogy rongyos öltözetét, cigány külsejét lecserélje, betört gróf Zichy Kázmér siófoki villájába. A gróf ruhájában fogták el, és a soproni fegyintézetbe szállították, ahol – mint írja – „*alkalmam nyílt jó és tanulságos könyveket olvashatni, a melyek magányomban arra indítottak, hogy hánykódó s hiába való czél nélküli eddigi élet utammal szakítva, teljesen a jó és becsületes élet útjára térjek*”. Valószínű, hogy a hatalom manipulációs

¹² HORVÁTH 1911.

¹³ HORVÁTH 1911.

gépezete szembefordította börtöntársaival, így lett belőle kivételes helyzetű fegyenc, talán besúgó is, a cigányok szavaival élve: „sitiprinc”.

Ennek a sajátos életútnak a terméke Horváthnak az önéletrajzhoz csatolt – *A magyarországi kóbor cigányok eredete, élet módja, szokásai és nyelvtana* című – néprajzi munkája. Az 50 oldalas, szabályos szövegtükörrel készült, kalligrafikus írás lejegyzését, illetve az olykor stílusidegen és a cigányokkal szemben meglehetősen szarkasztikus fogalmazást Vekerdi József a börtönképlánnak tulajdonítja. Mészáros György¹⁴ a szerzőt cigány származásúnak vélte, és így a szakirodalom szerint „Horváth munkája mindmáig az egyetlen, cigány embertől származó megbízható magyar nyelvű leírás a hagyományos cigány életről”.¹⁵ Bár ez a megállapítás téves, a mű mégis első kézből való néprajzi adalékokkal szolgál. A középpontjában a cigány lopások és rablások módszerei állnak, illetve a lókupeckedéssel és a cigány jövődöléssel kapcsolatos fortélyok. „Különös – írja Vekerdi József –, hogy a cigány gyermeklopásokat (illetve inkább azoknak a csecsemőknek a megszerzését, akiktől a nemicigány anyák szabadulni óhajtanak) saját tapasztalatai alapján ténynek veszi.” Felsorolja az egyes cigánytörzsek színeit és a karavánok hátrahagyott jelzéseit: a fára erősített, két darab összekötött rongyszalag hosszabbik ága például az útirányt mutatja az utánuk következőknek. Közli egy cigány titkosírás ábécéjét, ez azonban a cigány néprajzban teljesen ismeretlen, valósínű, hogy nem is létezett.

Bennünket elsősorban a mű zárófejezete, Horváth Rudolf magyar–cigány szótára érdekel: ez ugyanis – bár 2007-ben egy könyvtárszakos hallgató kérésünkre szakdolgozata témájául választotta,¹⁶ majd később nyomtatásban is megjelent¹⁷ – még ma sem került be igazán a tudományos köztudatba.

Az első fennmaradt cigány szótár 1790 körül keletkezett, Szathmári Pap Mihály (1737–1812) kolozsvári református tanár megbízásából vistai Farkas Mihály állította össze, és egy 1768-ban megjelent latin szótár lapjai közé kötve maradt fenn a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.¹⁸ 43 levélből áll, és az ún. erdélyi cigány nyelvjárás szavait tartalmazza. A következő kéziratos szótár Szmodics János gelsei (Zala megye) plébánostól származik, ma az MTA Könyvtárának kézirattárában található.¹⁹ A zalai cigány nyelvjárásra épül és részletes nyelvtannal, illetve beszédgyakorlatokkal egybekötve maradt fenn. Ugyanő a *Tudománytár* 1836. évfolyamában *A' cigán nyelvnek némelly tulajdonságai több más nyelvekéhez képest* címmel publikált tanulmányt. Fran Miklosic (1813–1891) szlovén filológus 12 füzetes monográfiájának²⁰ második része – immár nyomtatásban – kimerítő szójegyzéket közöl a magyar cigány tájszólás alapján. Nem saját gyűjtésről van szó: műve három kéziratos szójegyzékre és egy bizonyos Bornemisza János 1853-ban írt könyvére²¹ épül. Saját gyűjtés alapján adta ki 1885-ben Györffy Endre *Magyar és cigány szótár. Czigányul mondvá vakeriben* című könyvét, amely elsősorban a dunántúli magyar

¹⁴ Idézi VEKERDI 1982. 30.

¹⁵ VEKERDI 1982. 14.

¹⁶ SZABÓ 2007.

¹⁷ HORVÁTH 2014.

¹⁸ FARKAS 1797.

¹⁹ SZMODICS 1826.

²⁰ MIKLOSIC 1872–1881.

²¹ BORNEMISZA 1853.

cigány nyelvjárást tárgyalja. „*Munkám szótár lenne – írja a szerző az előszóban –, de mivel a szavak ragozása is előfordul benne, részben nyelvtannak vagy inkább – nyelv anyagnak mondható.*” Cigány szerzőtől jelent meg Sztojka Ferenc szótára 1886-ban, József főherceg költségén, az alcíme szerint „*iskolai és utazási használatra*”.²² Csak magyar–cigány részből áll, ennyiben rokon Horváth Rudolf szójegyzékével, és mellőzve minden irodalmi forrást, csupán a szerző cigány anyanyelvi ismeretéből táplálkozik. Ilyen értelemben egyedülálló mű, ráadásul az első magyarországi cigány szépíró könyve: a szótárt ugyanis imádságok és magyar versek cigány fordításai, illetve a szerző magyar és cigány költeményei egészítik ki. Végül említsük meg, hogy József főherceg a maga cigány nyelvtanát²³ egy összehasonlító cigány szótárral egészítette ki. A műnek inkább tudománytörténeti jelentősége van, és legfőbb érdeme abban áll, hogy nem valamely cigány dialektusra épül, hanem számba veszi az akkor ismert összes európai cigány nyelvjárást.

Ebbe a sorba illeszkedik bele Horváth Rudolfnak a kézírathoz csatolt magyar–cigány szótára. 1643 szóból áll, emellett közli az ősi és szerzett cigány férfi és női neveket, a számok neveit, valamint társalgási gyakorlatokat is tartalmaz. A szókincs viszonylag homogén, a romani nyelv lovári dialektusára épül, a fele magyar szó. Más szótárkészítőkkel ellentétben nem alkot nem létező cigány szavakat: a szótárba felvett valamennyi szó ma is él a lovári nyelvjárában. Ahogy a szerző írja a bevezetőben: „*Én még olyan magyar embert nem ismertem, aki cigányúl tökéletesen beszélt volna. Oka annak az, hogy az eddig írt szótárak össze vannak keverve, német, szerb, oláh, tót, horvát és erdélyi cigányok nyelvével. Hogy a cigányúl tanulni vágyók munkáját meg könnyítsem, azért itt leírom a legszükségesebb és leghasználtabb cigány szavakat, melyeket a magyar kóbor cigányok használnak.*” Ugyanakkor felismeri: „*A betelepedett cigányok attól a néptől a melyek között élnek, sok szavakat vesznek át. Aki a mi kóbor cigányaink nyelvét megtanúlja, az megérti a többi cigány tájnyelveket is.*”

Végezetül meg kell említenünk, hogy Horváth Rudolfnak volt elképzelése a hazai cigányügy rendezésére is. A dánosi gyilkosság utáni időben, amikor a társadalom minden cigányban potenciális gyilkost látott, számos szélsőséges és radikális elmélet született a cigánykérdéssel kapcsolatban. Hogy csak a legszalonképesebbeket idézzük: Telenszky Kálmán vámosgyörki jegyző kényszermunkában ásatatta volna ki a duna–tiszai csatornát a cigány férfiakkal, és a két nemet szigorúan elkülönítette volna egymástól. A *Correspondance de Hongrie* szerkesztője a veszélyesnek ítélt cigányokat Szomáliába küldte volna, ahol hasonló börtönnel és szokásokkal bíró emberek élnek. Molnár Lajos korabeli szekszárdi rendőrkapitány – akinek „*preventív javaslata gyakorlatias, a modern állam saját magával szemben támasztott elvárásait, az ellenőrző funkciók kiterjesztésének és tökéletesítésének igényét tükrözi. Emellett nem szélsőséges vagy kegyetlen, sőt inkább humanusnak mondható*”²⁴ – úgy vélte, hogy a cigányoknál a legtöbb esetben a szabad mozgás idézi elő a bűncselekményt. Nem rendelkeznek személyi azonosítóval, és szabadon járnak-kelnek az országban, így a korlátlan és követhetetlen mobilitás miatt ellenőrizhetetlenné válnak. A megoldás tehát a nyilvántartásba vétel, az igazolvány kiállítása, végső soron a letelepítés lenne. Ezzel tökéletesen összecseng Horváth javaslata, amely ráadásul nem csak rendészeti probléma-

²² SZTOJKA 1886.

²³ JÓZSEF KÁROLY 1888.

²⁴ GAÁL 2007.

ként kezeli a hazai vándorcigányság ügyét, hanem az életkörülményeik javításával, végső soron a társadalmi előítélet enyhítésével is foglalkozik:

„A cigányok letelepíthetése szerintem csak úgy érhető el, ha azoknak a folyóvizeken való átkelhetését a hatóság betiltja. Megakadályozzák azoknak a lótartást s kocsi-kon való kóborolhatását. A fegyházakban pedig, a hol túlsok a bűntényéért bűnhődő kóbor cigány, nekik külön a többi feyenczektől az iskolába járást elrendelik. (...) Ha valaki azt találja mondani, hogy senkinek joga nincs arra, hogy nekik a lótartást, vagy az ide-oda való költözködést megtilthassa, erre én azt felelem, az én iskolázatlan egyszerű, közönséges eszemmel, hogy igenis van joga akkor, ha egy ország jólétéről, a társadalom békéjéről (...) van szó.”

„A cigány lop, rabol, gyilkol az igaz; – de az is igaz, hogy ő ezt a természettől tanulta el” – mondja. Egyedül azok képesek ezt a problémát megoldani, akik állásaiknál fogva képesek „oda hatni, hogy a természet emberéből alakítsanak át olyan egyént, ki vallást, Istent, törvényt megtanulván, a tulajdonjogot megismerve s becsülve, tisztességes életet folytatni képessé legyen.”

FORRÁSOK

BORNEMISZA 1853	BORNEMISZA János: <i>A' cigány nyelv elemei</i> . Pest, 1853.
FARKAS 1790	FARKAS Mihály: <i>Cigány-magyar szótár</i> . 1790 k. (Kézirat). Cluj-Napoca, Biblioteca Centrala Universitara „Lucian Blaga”, fond manuscrite nr. 370.
HERRMANN 1915	HERRMANN Antal: Mikor lesz vége a háborúnak? Történelmi cigányjósítások. <i>Az Újság</i> 1915. febr. 13. 3–6.
HORVÁTH 1911	HORVÁTH Rudolf: <i>A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai és nyelvtana</i> [A Magyar Királyi Belügyminisztérium iratcsomójában] 1911. (Kézirat) Herrmann Antal hagyatéka. Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár, Régi és ritka könyvek tára, kéziratár, MS 1934/3.
JÓZSEF KÁROLY 1888	József Károly: <i>Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe</i> . Budapest, 1888.
SZMODICS 1828	SZMODICS János: <i>Szótár magyarból cigán</i> . 1828 k. (Kézirat) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár. Magyar nyelvtudomány, 40, 15.

IRODALOM

- BÁLINT 1976 BÁLINT Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1974/75. 2. Szeged, 1976.
- GAÁL 2007 GAÁL György: *A dánosi rablógylkosság – és ami mögötte van*. (http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_03_osz/01_danosi_rablogylkosság/03.html) [2016.05.10.]
- HORVÁTH 2014 HORVÁTH Rudolf: *A magyarországi kóbor cigányok nyelvtana. Czigány-magyar szótár*. A kéziratot gondozta NÉMETH Janka. Szeged, 2014.
- KŐSZEGI 1999 *A sitiprinc*. Rend. KŐSZEGI Edit. (Színes magyar filmdráma). Budapest, Fórum Film Alapítvány, 1999.
- MIKLOSIC 1872–1881 MIKLOSIC, Fran: *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas*. Wien, 1872–1881.
- PARÓCZY 2001 KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin: Herrmann Antal emlékezete. *Szeged*, 13. (2001):7. 12–17.
- SZABÓ 2007 SZABÓ Katalin: *Herrmann Antal kézírathagyatéka*, Szeged, 2007. (Kézirat) Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár, Régi és ritka könyvek tára, kézirtár, MS 1934/13.
- SZTOJKA 1886 SZTOJKA Ferenc: *Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé álvá. Iskolai és utazási használatra*. Kalocsa, 1886.
- VARGHA–KULCSÁR 1969 VARGHA Izabella – KULCSÁR Péter: Herrmann Antal Nyugat-Magyarországon. *Soproni Szemle*, 23. (1969):3. 226–233.
- VEKERDI 1982 VEKERDI József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, 1982. (Folklór és etnográfia 7.)